

Zdzisław Gębołyś

orcid: 0000-0001-6322-478X
zdzislaw.gebolys@ukw.edu.pl

Bibliotekarze mają swoje losy. Martina Bollerta przyczynek o śmierci Friedricha Adolfa Eberta w bibliotece

Abstrakt

Śmierć w bibliotece to temat sam w sobie na artykuł, książkę, a może nawet film. Oprócz zgonów z przyczyn naturalnych, największy rezonans i zainteresowanie wzbudzały i wzbudzają odejścia bibliotekarzy z pracy w bibliotece w czasie wykonywania obowiązków służbowych. Jednym z takich przypadków była śmierć Friedricha Adolfa Eberta, bibliotekarza Biblioteki Królewskiej w Dreźnie, po upadku z bibliotecznej drabiny w 1834 roku. Śmierci Eberta w setną rocznicę jego urodzin poświęcił krótkie wspomnienie w gazecie jego następcą Martin Bollert. W artykule krótko przedstawiono i omówiono to wydarzenie sprzed blisko 200 lat. Na podstawie wspomnień przywołano sylwetki obu bibliotekarzy (Eberta i Bollerta) oraz ich największe osiągnięcia zawodowe i naukowe.

słowa kluczowe: Friedrich Albert Ebert, Królewska Biblioteka w Dreźnie, Biblioteka Miejska w Bydgoszczy, Saksońska Biblioteka Krajowa w Dreźnie

Librarians have their own stories. Martin Bollert's report on the death of Friedrich Adolf Ebert in the library.

Abstract

Death in the library is a topic in itself for an article, book, and maybe even a movie. Apart from deaths due to natural causes, the greatest resonance and interest were aroused by the departures of librarians at the library post, during the performance of their official duties. One such case was the death of Friedrich Adolf Ebert, librarian of the Royal Library in Dresden, following a fall from the library ladder. Ebert's death on the 100th anniversary of his birth was devoted to a short newspaper memoir by his successor Martin Bollert. In the article, this event was briefly presented and discussed. On the basis of the memoirs, the profiles of both librarians and their greatest professional and scientific achievements were recalled.

keywords: Friedrich Adolf Ebert, Royal Library of Dresden, Martin Bollert, Municipal Library in Bydgoszcz; The Saxon State Library in Dresden

10 listopada 1834 roku miało miejsce niezwykle zdarzenie, tragiczne i zarazem symboliczne w swojej wymowie. W tym dniu Friedrich Adolf Ebert, nadbibliotekarz Biblioteki Królewskiej w Dreźnie, spadł z drabiny, ze znacznej wysokości (2 piętra), gdy wstawiał na regał nowo zakupione książki z działu „Prawo kryminalne”. Jak opisuje to zdarzenie Karl Konstantin Falkenstein, prawdopodobnie świadek wypadku, drabina się zachwiała, Ebert próbował jeszcze się ratować, zrzucając książki na ziemię. Niestety, na nic się to zdało, gdyż spadł na podłogę. Koledzy, będący świadkami tego zdarzenia, zaraz pospieszyli mu z pomocą. Podnieśli go, co było z medycznego punktu widzenia nierozważne. Jednak Ebert nie tylko, że stanął twardo na nogach, ale też był w pełni świadomy, mógł nawet chodzić i wykazywał jedynie oznaki szoku. Nie były też widoczne żadne zewnętrzne rany, ani inne obrażenia. Wezwany na miejsce lekarz, zbadawszy pacjenta, stwierdził tylko lekką kontuzję barku. Na drugi dzień po upadku u poszkodowanego pojawiły się objawy delirium. Nastąpiło zapalenie mózgu, w rezultacie którego, w trzy dni po wypadku – 13 listopada – F.A. Ebert zmarł, nie ukończywszy 43 roku życia. W dniu 16 listopada doczesne szczątki Eberta zostały złożone,

w obecności najbliższej rodziny, kolegów oraz licznych przyjaciół ze wszystkich stanów, na nowomiejskim cmentarzu w Dreźnie¹.

To rzadki przypadek, abyśmy znali tak szczegółowo ostatnie godziny i dni życia, nawet dość znanej osoby, jaką niewątpliwie był Ebert, w dodatku dotyczące przypadku, który zdarzył się blisko 200 lat temu. Zawdzięczamy to K.K. Falkensteinowi, świadkowi tego zdarzenia, również bibliotekarzowi Biblioteki Królewskiej w Dreźnie².

Fot. 1. *Mol książkowy*,
Carl Spitzweg

Źródło: Museum Georg Schäfer (Schweinfurt, Germany). Domena publiczna. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Carl_Spitzweg_021.jpg.

Falkensteinowi, świadkowi tego zdarzenia, również bibliotekarzowi Biblioteki Królewskiej w Dreźnie². Falkenstein nazwał zgon Eberta „piękną śmiercią w swoim zawodzie, osoby, która zasłużyła sobie na uznanie ojczyzny zaraz po śmierci”³. O zasługach Eberta, napiszemy dalej. Tu natomiast pragniemy się skupić na tekście Bollerta oraz zawartych w nim informacjach i komentarzach.

Śmierć Eberta odbiła się sporym echem, i to nie tylko w krajach niemieckich. O jego śmierci doniósł także w krótkiej notatce „Kurier Warszawski” w nr. 1 z 1835 roku, w dziale *Rozmaitości*. Pismo informowało, że „Pan Ebert, sławny bibliograf w Dreźnie, spadłszy z drabinki, po której wstępował po książki?, zabił się w 44 roku swojego życia”⁴. Było to bezsprzecznie tragiczne zdarzenie, ale miało, obok wymiaru osobistego, także wymiar symboliczny. Ta śmierć była swoistym *signum temporis*. Ebert nie był ani pierwszym, ani ostatnim bibliotekarzem, który spadł z drabinki. Częściej efektem upadku były kontuzje, rzadziej śmierć. Znamy jeszcze dwa inne przypadki tego rodzaju – Georga Walcha

¹ Zob. K.K. Falkenstein, Ebert. W: Allgemeine Encyclopädie der Wissenschaften und Künste in alphabetischer Folge von genannten Schriftstellern bearbeitet und hrsg. von J.S. Ersch und J.G. Gruber. Erste Section A-G. Leipzig 1838, s. 263–270. Friedrich Adolf Ebert, [online] [dostęp: 08.07.2022]. Dostępny w World Wide Web: [https://saebi.isgv.de/biografie/Friedrich_Adolf_Ebert_\(1791-1834\)](https://saebi.isgv.de/biografie/Friedrich_Adolf_Ebert_(1791-1834)); Adolf Lülfiing, Hans, Ebert, Friedrich Adolf in: Neue Deutsche Biographie 4 (1959), S. 253–254 [online] [dostęp: 08.07.2022]. Dostępny w World Wide Web: https://www.deutsche-biographie.de/pnd118687581.html#ndb_content; Ebert starb, den 11. Nov. 1834. „Neues lausitzes Magazin Zeitschrift der Oberlausitzischen Gesellschaft der Wissenschaften” 1835, s. 52–53.

² K.K. Falkenstein, Ebert. op. cit., s. 263–270.

³ Tamże.

⁴ Rozmaitości. „Nowy Kurier Warszawski” 1835, nr 1, s. 3–4.

i Johanna Matthiasa Schröckha⁵. Codziennością ówczesnej biblioteki było wspieranie się po drabinach, kilkunastometrowych. Do tej wysokości dochodziły regały, co było rozwiązaniem typowym dla biblioteki salowej (galeriowej), gdzie regały były ustawione zwykle przy ścianach, dochodząc do sufitu. Drabina była jedynym urządzeniem, które umożliwiało wyjęcie książki z regału lub wstawienie jej na regał. Z dzisiejszej perspektywy można oczywiście się zastanawiać czy do śmierci Eberta nie współprzyczynił się stan techniczny drabiny lub też brak odpowiedniego zabezpieczenia ze strony innych urzędników bibliotecznych. My nie będziemy tego dociekać, nie tylko ze względu na czysto spekulatywny charakter podobnych rozważań, ale przede wszystkim dlatego, że chcemy naświetlić ten przypadek z perspektywy 100 lat po tym, jak do niego doszło.

20 listopada 1934 roku w drezdeńskiej gazecie „Dresdener Anzeiger” poświęcił temu zdarzeniu niespełna trzy kolumny tekstu Martin Bollert – następca Eberta na „bibliotecznym tronie” w drezdeńskiej bibliotece, wcześniej bibliotekarz miejski w Bydgoszczy. Dokładny tytuł wpisu M. Bollerta brzmi: „Upadek z drabinki bibliotecznej. Ku pamięci drezdeńskiego nadbibliotekarza, Friedricha Adolfa Eberta”⁶. Tragiczne zdarzenie sprzed 100 laty jest właściwie pretekstem do przypomnienia postaci wybitnego niemieckiego bibliotekarza i bibliografa. Samemu zdarzeniu poświęcił Bollert ledwie 10 wierszy w pierwszej kolumnie tekstu, cytując przy tym wcześniej przytaczane słowa K.K. Falkensteina⁷. W dalszej części wspomnienie jest dwoistej natury. Z jednej strony jest opisem smutnego losu niemieckiego bibliotekarza w XIX wieku, przeciążonego obowiązkami, źle opłacanego, dorabiającego dodatkowymi zajęciami i pracami do często głodowych pensji. Z drugiej strony, Bollert naświetla sylwetkę Eberta i jego wybitne osiągnięcia, do których doszedł, jakby na przekór trudnościom, z którymi musiał się zmagać. Autor artykułu wydaje się być rozbrajająco szczery, twierdząc że [Ebert – ZG] „nie żyłby dłużej, nawet gdyby nie dosięgnąłby go ten wypadek”⁸, „ponieważ od samego początku [pracy – ZG] jego wątłe ciało było nadwerżone ogromem powierzanych mu zadań, wymagających od niego niezmiernie pilności”⁹. Wpływ na złą kondycję cielesną Eberta miały również niedostatki, które

⁵ K. Bader: *Lexikon deutscher Bibliothekare im Haupt- und Nebenamt bei Fürsten, Staaten und Städten*. Leipzig 1925, s. 238–239.

⁶ M. Bollert, *Der Sturz von der Bücherleiter. Zum Andenken an den Dresdner Oberbibliothekar Friedrich Adolf Ebert*. „Dresdener Anzeiger” 1934 (20.11.1034). Zob. też G. Leyh: *Friedrich Adolf Ebert zum 100 jährigen Todestag*. „Zentralblatt für Bibliothekswesen” 1934 H. 12, s. 599–606 – Leyh jedynie odnotował ten fakt, skupiając się na omówieniu osiągnięć Eberta.

⁷ K.K. Falkenstein: *Ebert*. op. cit., s. 263–270.

⁸ M. Bollert, *Der Sturz von der Bücherleiter*. op. cit. (tłum. Z.Gębołyś).

⁹ Tamże, (”tłum. Z.Gębołyś).

towarzyszyły mu w życiu codziennym – od momentu, gdy w wieku 13 lat zmarł mu ojciec (pastor), pozostawiając żonę z gromadką (4) dzieci.

Fot. 2. Friedrich Adolf Ebert
(1791–1834)

Źródło: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Friedrich_Adolf_Ebert.jpg.

Życie nie oszczędzało Eberta. Studia teologiczne i filologiczne na uniwersytetach w Lipsku i Wittenberdze, uwieńczone uzyskaniem w 1812 roku promocji na podstawie rozprawy „Hierarchia in religionem ac literas commoda“, mogły dawać nadzieję na odmianę fatalnego losu. Tak się jednak nie stało. Los ponownie obszedł się z nim okrutnie. 1 września 1813 roku matka Eberta – Johanna – została stratowana przez pędzącego na koniu francuskiego dragona, co spowodowało jej nagłą śmierć, zaledwie kilka godzin po tym wypadku¹⁰. F.A. Ebert, najstarszy z czworga rodzeństwa (miał brata Hermanna i trzy siostry), przejął *volens volens* na siebie obowiązki rodzicielskie, z czego wywiązywał się cały czas bardzo sumiennie. Dowody na to przytacza Bollert, posiłkując się wspomnieniami bibliotekarza, pochodzącymi z jego notatek pozostawionych w rękopisach¹¹.

Uwagę autora artykułu przykuły dwa epizody z życia Eberta. Pierwszy, datowany na 23 marca 1815 roku, już z okresu pracy w Bibliotece Królewskiej w Dreźnie, w którym „król” niemieckich bibliotekarzy, żalił się, że niedojada. Warto przytoczyć ten fragment *in extenso*, jako wyjątkowe świadectwo doli i niedoli ówczesnych, nie tylko Eberta, bibliotekarzy: „W południe poszedłem, w tym roku pierwszy raz (sic!), do jadłodajni, po tym jak spłaciłem wszystkie długi. Do tego czasu jadłem tylko chleb z masłem. Poszedłem do piwnicy ratuszowej na Nowym Mieście. O, jakże po tak długiej przerwie znowu smakuje ciepła strawa”¹². Rodzi się pytanie, czy Eberta faktycznie nie było stać na choćby jeden ciepły posiłek dziennie? Odpowiedź na to daje Bollert, przytaczając fragment z listu do przyjaciela – Friedricha Karla von Strombecka, datowany na 30 kwietnia 1825 roku¹³, w którym Ebert tłumaczy swoją sytuację finansową: „Muszę żyć za 600 talarów [miesięcznie – ZG] z moją żoną [Amalią Hadenius – ZG – zawarł z nią związek małżeński w 1826 roku], i z moimi dwoma synami [...], ciężkie podatki opłacać,

¹⁰ K.K. Falkenstein: Ebert. op. cit., s. 263–270.

¹¹ M. Bollert, Der Sturz von der Bücherleiter. op. cit.

¹² M. Bollert, Der Sturz von der Bücherleiter. op. cit.

¹³ Tamże.

prawie codziennie czynić nakłady na bibliotekę, których zwrot otrzymuję dopiero po kwartale, prowadzić kosztowną korespondencję, do czego zmusza mnie moja urzędowa pozycja [...]”¹⁴. Po latach sytuacja Eberta niewiele się poprawiła, o czym świadczy list do Strombecka z 14 maja 1833 roku, w którym autor skarży się „że ma niezliczoną liczbę obowiązków [...]”¹⁵.

Rozpaczliwość położenia Eberta wzmacniają dalsze gorzkie słowa, w których skarży się, że na skutek 19-letniej, ciężkiej i nieprzerwanej pracy, jego zdrowie jest nadwerżone. Nie dość tego, Ebert zaprzestał chodzenia do teatru i na koncerty, a od 1823 roku nie przedsięwziął żadnej, choćby najmniejszej podróży, nie wyjechał choćby do kurortu. Skłonny byłby nawet zrezygnować z podobnych przyjemności, gdyby mógł liczyć na chociażby drobne wsparcie finansowe. Dziwić w tej sytuacji może fakt, iż przechodząc z Wolfenbüttel do Drezna, w 1824 roku, określił swoje finansowe wymagania poniżej tych, do których przyzwyczał się w Wolfenbüttel¹⁶, ale tego od Bollerta już się nie dowiadujemy, gdyż Bollert wolał się skupić na przypomnieniu i wyliczeniu zasług Eberta.

Preludium do wyliczenia jego głównych dzieł była charakterystyka osobowa Eberta. Bollert widział w nim urodzonego bibliofila. Jak podkreśla, kwintesencją życia i pracy Eberta była stała obecność książki w życiu i w pracy. Czytał książki, czynił z nich notatki, służyły mu one do zbierania wiadomości, poprzez książki poznawał ich istotę i historię, a wszystko to przynosiło mu radość i było pasją jego biednego życia jako uczonego¹⁷. Na pierwszym miejscu wymienia Bollert „szereg grubych ksiąg, zapisanych drobnym pismem, z notatkami i z rozprawami”. Bardzo możliwe, że zetknął się z nimi osobiście po zatrudnieniu w Saksońskiej Bibliotece Krajowej w Dreźnie. Nie ulega wątpliwości, że zapoznał się z najwybitniejszymi dziełami F.A. Eberta. Na pierwszym miejscu wymienił „Allgemeines bibliographisches Lexikon”¹⁸, bibliografię uniwersalną, w której Ebert zarejestrował w porządku alfabetycznym podstawowe dzieła literatury powszechnej¹⁹, czym zdobył sobie sławę i miano największego bibliografa.

Bollert, świadomy rozległej działalności i twórczości Eberta, znanej mu między innymi dzięki Falkensteinowi²⁰, słusznie kieruje uwagę czytelników na podstawowy kierunek działalności i zaangażowania Eberta, jakim była biblioteka

¹⁴ Tamże.

¹⁵ F. Nestler: Friedrich Adolf Ebert und seine Stellung im nationalen Erbe der Bibliothekswissenschaft. Leipzig 1969, s. 127–129.

¹⁶ R. Bürger: Friedrich Adolf Ebert. Ein biographischer Versuch. Leipzig 1910, s. 105–108.

¹⁷ M. Bollert, Der Sturz von der Bücherleiter. op. cit.

¹⁸ F. A. Ebert.: Allgemeines bibliographisches Lexikon; Teil: Bd. 1., A-L. Leipzig, 1821.

¹⁹ Tamże.

²⁰ K.K. Falkenstein: Ebert. op. cit., s. 263–270.

i bibliotekarstwo. Wymienia jego krótkie okresy pracy w bibliotekach Lipska: Biblioteka Radziecka (1806–1808); Biblioteka Uniwersytecka (1813–1814)²¹ i Wolfenbüttel (1823–1825), koncentrując się jednak na, trwającej blisko 20 lat, karierze bibliotekarskiej F.A. Eberta (1814–1834) w Bibliotece Królewskiej w Dreźnie²². Można mieć pewien żal do autora wspomnień, że zaledwie jednym zdaniem kwituje codzienne bibliotekarskie zajęcia: wypożyczenie, katalogowanie, prace kancelaryjne. Tym większy żal, iż – jak konstatuje M. Bollert – wykonywał je z zapałem, aż do końca swych dni. Biblioteka Królewska zawdzięcza mu między innymi urządzenie czytelnicy oraz wydłużenie godzin otwarcia biblioteki. Ebert też przyczynił się znacznie do wprowadzenia w Saksonii egzemplarza obowiązkowego²³.

Nie byłoby jednak sukcesów, gdyby nie dzieła bibliotekarskie jego autorstwa, w których stawia pytania o to, jak porządkować rosnący księgozbiór, jak go ustawiać, jak o nim informować (katalogi), jak uczynić go dostępnym w służbie uczonego²⁴.

Pierwszym krokiem Eberta w tym kierunku była rozprawa pt. „Über öffentliche Bibliotheken besonders deutsche Universitätsbibliotheken” (1811), napisana jeszcze w okresie studiów²⁵. Jak pisze Bollert, wykazał w niej autor niezwykłą przenikliwość w rozpoznaniu niedostatków ówczesnych bibliotek. Bollert nie zapomniał również o tym, że Ebert jest autorem pierwszej drukowanej historii dreźnieńskiej biblioteki „Geschichte und Beschreibung der königlichen öffentlichen Bibliothek zu Dresden”²⁶, ale za jego szczytowe osiągnięcie uważał książkę „Die Bildung des Bibliothekars”²⁷ – rozprawkę liczącą 68 stron, w której zaledwie 29-letni, a więc dość młody, patrząc na wiek i bibliotekarską karierę, będący dopiero na początku swojej zawodowej drogi Ebert, przedstawił bardzo dojrzały wykład o kwalifikacjach niezbędnych do wykonywania zawodu bibliotekarskiego. Ułożył je w triadę: wiedza – umiejętności – cechy osobowe²⁸. Trudno nie zgodzić się z opinią Bollerta, że autor w tym dziele wykazał się dalekowzrocznością

²¹ R. Bürger: Friedrich Adolf Ebert. op. cit., s. 1–18.

²² Tamże, s. 56–65.

²³ R. Bürger: Friedrich Adolf Ebert, op. cit.

²⁴ R. Bürger: Friedrich Adolf Ebert, op. cit.; E. Goldschmidt: Pioneer professional: Friedrich Adolf Ebert (1791–1834), librarian to the king of Saxony. „The Library Quarterly” 1970, vol. 40, s. 223–235.

²⁵ F.A. Ebert: Ueber öffentliche Bibliotheken, besonders deutsche Universitätsbibliotheken und Vorschläge zu einer zweckmässigen Einrichtung derselben. Freyberg, 1811.

²⁶ F.A. Ebert: Geschichte und Beschreibung der Königlich öffentlichen Bibliothek zu Dresden. Leipzig 1822.

²⁷ F.A. Ebert Die Bildung des Bibliothekars. Leipzig 1820.

²⁸ Tamże.

w spojrzeniu na zadania bibliotek, co daje mu miejsce w szeregu najwybitniejszych bibliotekarzy niemieckich²⁹. Swoj krótki tekst kończy Bollert stwierdzeniem, że jak to zwykle bywa, pionierzy w nauce zyskują nieśmiertelność. Nie powinno się jednak pomijać pracujących w zaciszu bibliografów i bibliotekarzy, którzy tworzą niezbędne dla nich prace przygotowawcze³⁰.

Martin Bollert

M. Bollert urodził się 11 października 1876 roku we Frankfurcie nad Odrą, w rodzinie miejscowego pastora ewangelickiego Juliana i Marii z domu Cattien. Po ukończeniu szkoły średniej, kontynuował edukację w Jenie, wstępując w październiku 1894 roku na studia uniwersyteckie z zakresu teologii, filozofii i filologii niemieckiej. Pod koniec semestru letniego 1895 roku przeniósł się do Berlina, gdzie podjął studia na tamtejszym uniwersytecie. Studia ukończył w 1899 roku³¹. W 1934 roku, w którym opublikował wspomnienie o Ebercie, miał 58 lat. Był zatem dojrzałym mężczyzną, z pełnym bagażem doświadczeń życiowych i zawodowych. Od 14 lat pełnił obowiązki dyrektora Biblioteki Krajowej w Dreźnie, jednej z najważniejszych niemieckich bibliotek³². Przekształcił ją z biblioteki, poprzez księgozbiór, jego dobór i użytkowanie, służącej w pierwszej kolejności uczonym (Gelehrtenbibliothek)³³ w jedną z najnowocześniejszych bibliotek naukowych w Niemczech – Gebrauchsbibliothek (biblioteka do użytku publicznego). W odróżnieniu od wcześniej zakładanych i działających księżnic otworzyła ona swoje podwoje szeroko dla publiczności³⁴. Bollert wprowadził w 1900 roku

²⁹ M. Bollert, *Der Sturz von der Bücherleiter*. op. cit.

³⁰ Tamże.

³¹ 31 G. Ohloff: Prof. Martin Bollert. Die Bromberger Stadtbibliothek unter seiner Leitung 1913–1920, „Bromberg“ 1968, Nr. 26, s. 8; Martin Bollert. W: A. Habermann, R. Klemmt, F. Siefkes: op. cit., s. 29; Martin Bollert. „Sächsische Biografie” [online] [dostęp: 08.07.2022]. Dostępny w World Wide Web: [https://saebi.isgv.de/biografie/Martin_Bollert_\(1876-1968\)](https://saebi.isgv.de/biografie/Martin_Bollert_(1876-1968)); Martin Bollert. W: A. Habermann, R. Klemmt, F. Siefkes: *Lexikon deutscher wissenschaftlicher Bibliothekare 1925–1980*. Frankfurt a.m. 1985, s. 29; Martin Bollert. Wikipedia [online] [dostęp: 08.07.2022]. Dostępny w World Wide Web: https://pl.wikipedia.org/wiki/Martin_Bollert https://de.wikipedia.org/wiki/Martin_Bollert; M. Romaniuk: *Bollert Martin (1876–1968)*. W: Bydgoski słownik biograficzny. Praca zbiorowa pod red. J. Kutę. T. 1. Bydgoszcz 1994, s. 29–30; M. Romaniuk: *Bollert Martin (1876–1968)*. W: *Encyklopedia Bydgoszczy*. T. 1. Bydgoszcz 2011, s. 30–31.

³² K. Nitzschke: *Begeisterter Bibliothekar und engagierter Reformier*. „SLUB-Kurier” 2001 H. 4, s. 10–11.

³³ *Gelehrtenbibliothek* W. Harms, „Gelehrtenbibliothek”, in: *Lexikon des gesamten Buchwesens Online*. Consulted online on 08 July 2022. [online] [dostęp: 08.07.2022]. Dostępny w World Wide Web http://dx.doi.org/10.1163/9789004337862_COM_070217.

³⁴ *Gebrauchsbibliothek* in: H. Buck, „Gebrauchsbibliothek”, in: *Lexikon des gesamten Buchwesens Online*. Consulted online on 08 July 2022. [online] [dostęp: 08.07.2022].

zdał egzamin na nauczyciela szkół średnich w zakresie filozofii i teologii, ale poza okresem praktykanckim, nigdy nie pracował w szkole. Po zatwierdzeniu doktoratu w Uniwersytecie w Strasburgu na podstawie rozprawy pt. *Beiträge zu einer Lebensgeschichte von Franz Michael Leuchsenring (1901)*³⁵, związał się prawie od razu z biblioteką, przechodząc tam wszystkie szczeble bibliotekarskiej kariery. Zaczął jako wolontariusz w Bibliotece Uniwersyteckiej w Berlinie (VI 1901–1902). Następny rok (1902–IX 1903) spędził w Bibliotece Uniwersyteckiej w Getyndze. Od 1 października 1903 do 30 września 1904 roku pracował w Kruppsche Bücherei w Essen, u boku Paula Ladewiga³⁶. Kolejnym przystankiem bibliotekarskim Bollerta była Biblioteka Uniwersytecka w Bonn, gdzie pracował od 1904 do 1913 roku, najpierw jako bibliotekarz pomocniczy, a po zdaniu egzaminów bibliotekarskich, jako bibliotekarz³⁷. Niespokojny duch? Potrzeba zmiany? Chęć awansu zawodowego? Jeden z tych czynników albo wszystkie razem wzięte, skłoniły pewnie Bollerta w 1913 roku do przeniesienia się na drugi kraniec niemieckiego cesarstwa, do Bydgoszczy, wówczas oficjalnie nazywanej Bromberg. Tam otrzymał posadę bibliotekarza w Bibliotece Miejskiej. Być może doczekałby w tym mieście emerytury, gdyby nie wybuch I wojny światowej, który doprowadził do zmiany granic państwowych.

Bydgoszcz, po 148 latach pruskiej niewoli, powróciła do Polski, a wszystkie instytucje działające na jej terenie, poza prywatnymi, zostały przejęte przez polskie władze państwowe i samorządowe. M. Bollert wytrwał na bibliotekarskim posterunku do 1 września 1920 roku, tj. do czasu objęcia kierownictwa biblioteki miejskiej przez przybyłego ze Lwowa, Witolda Bełzę³⁸. Formalne zwolnienie Bollerta nastąpiło na jego prośbę, 30 września 1920 roku. Z Bydgoszczy Bollert udał się do Drezna, gdzie objął urząd dyrektora Sächsische Landesbibliothek, który sprawował do lutego 1937 roku. Oficjalnym powodem złożenia przez niego

Dostępny w World Wide Web: http://dx.doi.org/10.1163/9789004337862_COM_070154.

³⁵ H. Kunze: Martin Bollert zum 75. Geburtstag. „Zentralblatt für Bibliothekswesen” 1951, H. 9/10, s. 334–343; Ch. Hebig: Der inneren Berufung gefolgt. Zum 20. Todestag von Prof. Dr. Martin Bollert. „Zentralblatt für Bibliothekswesen” 1968, H. 4, s. 169–172; Ch. Hebig: Ein großes Leben durch ein großes Werk. Zum Gedenken an Prof. Dr. Martin Bollert. „Biblos” 1992 Bd. 41, s. 75–86.

³⁶ M. Bollert: Paul Ladewig 1858–1940, „Zentralblatt für Bibliothekswesen”, 1942, H. 3–4 s. 160–168.

³⁷ Karin Müller-Kelwing: Martin Bollert in: Zwischen Kunst, Wissenschaft und Politik. Die Staatlichen Sammlungen für Kunst und Wissenschaft in Dresden und ihre Mitarbeiter im Nationalsozialismus. Köln 2020, s. 283–285; R. Mummendey: Die Bibliothekare des wissenschaftlichen Dienstes der Universitätsbibliothek Bonn 1818–1968. Bonn 1968, s. 54.

³⁸ E. Szymańda: Początki i rozwój działalności. W: Z życia i pracy bydgoskiej księżnicy. Księga pamiątkowa Biblioteki Miejskiej w Bydgoszczy 1903–1963. Red. E. Pawlikowska. Bydgoszcz 1965, s. 59–62.

Fot. 3. Martin Bollert
(1876–1968)

Źródło: Wojewódzka i Miejska
Biblioteka Publiczna
im. W. Bełzy w Bydgoszczy.
Pracownia Regionalna

urzędu w Dreźnie były względy zdrowotne. Faktycznie został zmuszony do tego z powodu cicho i głośno zgłaszanych przezeń protestów wobec ingerencji przedstawicieli NSDAP w działalność biblioteki, tudzież formułowanych przez nich zarzutów pod adresem dyrektora, że ukrywa przed czytelnikami książki autorów o narodowosocjalistycznej proveniencji³⁹. Nie w smak niemieckim nazistom była też odmowa Bollerta wstąpienia do NSDAP. Jeszcze przez 11 lat po wojnie Bollert świadczył swoje usługi dla dreźniejskiej biblioteki, już jako pracownik pomocniczy. Za swoją ofiarną pracę doczekał się wielu wyróżnień i nagród. Nie będzie przesady w stwierdzeniu, że gdziekolwiek postawił swoją nogę, odcisnął piętno, zostawił wyraźny ślad. Tak było w Bonn, w Bydgoszczy, tak też było w Dreźnie. W przyszłej monografii Bollerta znajdzie się, jak sądzimy, kompletna lista jego dokonań, obejmująca zarówno materialne, jak i niematerialne zasługi. W Bydgoszczy zapisał się Bollert szczególnie na polu rozwoju czytelnictwa, do czego przyczynił się powstały pod jego pieczęć katalog centralny. Wiele uwagi poświęcał działalności informacyjnej. Poprzez

wydawane rokrocznie sprawozdania oraz doniesienia informował czytelników o efektach działalności biblioteki oraz o nowych nabytkach⁴⁰. W Bonn Bollert poświęcił się przede wszystkim opracowaniu zbiorów rękopiśmiennych⁴¹. Tam też zainteresował się również dokumentami z czasów wojny⁴². Dzieło to kontynuował potem w Bydgoszczy. W Dreźnie doprowadził do przebudowy biblioteki, otworzył też jej drzwi szeroko dla publiczności, organizując oprowadzanie

³⁹ Karin Müller-Kelwing: Martin Bollert op. cit., s. 283–285.

⁴⁰ Mitteilungen aus der Stadtbibliothek Bromberg. 1906/1907 Jg. 1 – Jg. 11 1920.

⁴¹ Universitäts- und Landesbibliothek Bonn. [online] [dostęp: 08.07.2022]. Dostępny w WorldWideWeb: <https://digitalesammlungen.ulb.unibonn.de/ulbnn/search?operation=searchRetrieve&query=bib.personalName%3D%22Bollert%2C%20Martin%22%20and%20vl.domain%3Dulbnnhans%20sortBy%20dc.title%2Fasc>.

⁴² Bromberger Feldbriefe... von Angehörigen der Stadtverwaltung. Bromberg 1914–1917; Z. Gębołyś: Biblioteka Miejska w Bydgoszczy w przededniu i w pierwszych dniach i miesiącach I wojny światowej. „Kronika Bydgoska” 2021, T. 42, s. 217–243.

po bibliotece, urządzając często wystawy, tworząc przy niej Muzeum Książki, działające do dzisiaj. Bollert, jak określiła go Katrin Nitzschke, był pełnym entuzjazmu bibliotekarzem i zaangażowanym reformatorem⁴³. Trudno też nie zgodzić się z jego charakterystyką autorstwa Antoniusa Jammersa, według którego bezustannie myślał, jak poprawić pracę biblioteki, zawsze kierując się zasadą, że biblioteka jest dla czytelników⁴⁴.

W 1906 roku Bollert zmienił stan cywilny, zawierając 4 października związek małżeński z Elsą Noack. Miał z nią czwórkę dzieci: Ewę (1910), Lottę (1912), Frederike (1914) i Marię (1917)⁴⁵. Nominacja na kierownika Biblioteki Miejskiej w Bydgoszczy była w pewnym sensie zwieńczeniem jego dotychczasowej kariery bibliotekarskiej, wyrazem uznania⁴⁶. W Bydgoszczy pozostał do 1920 roku, dostępując tam również zaszczytu otrzymania tytułu profesora⁴⁷.

Bollert a Ebert

Co łączy Bollerta z Ebertem? Łatwiej byłoby odpowiedzieć na pytanie, co dzieli obu bibliotekarzy. Na pewno jest to miejsce urodzenia oraz miejsca pracy bibliotekarskiej. Pewnie także cechy osobowe, w tym temperament. Istotnym czynnikiem w ocenie obu bibliotekarzy jest ich pozycja materialna. Zdecydowanie lepiej sytuowany był Bollert, co miało swoje źródło nie tylko w tym, że żył i pracował w innym czasie i w innych państwach, ale przede wszystkim wynikało ze zdecydowanie odmiennej pozycji bibliotekarza w społeczeństwie. Ebert, choć praca w bibliotece była jego podstawowym zajęciem oraz źródłem utrzymania, był typowym reprezentantem tamtych czasów, w których nawet kierowanie biblioteką było dodatkowym zajęciem wykonywanym przez profesorów uniwersyteckich, przez nauczycieli szkół średnich, duchownych i literatów, a biblioteka była zazwyczaj warsztatem ich pracy naukowej. Bollert był już typowym samodzielnym bibliotekarzem⁴⁸. Nie musiał się imać dodatkowych zajęć, aby utrzymać siebie i rodzinę. Jeśli nawet to czynił, a tak było, to dlatego, że w ten sposób mógł realizować swoje pasje naukowe. Tak było w Bydgoszczy, gdzie działał aktywnie w towarzystwie naukowym, Gesellschaft für Kunst und Wissenschaft, na którego działalność *de facto* wywierał przemożny wpływ. Dbał zwłaszcza o prowadzoną przez towarzystwo bibliotekę⁴⁹.

⁴³ K. Nitzschke: Begeisterter Bibliothekar und engagierter Reformier. „SLUB-Kurier” 2001 H. 4, s. 10–11.

⁴⁴ Tamże.

⁴⁵ Martin Bollert. „Sächsische Biografie” op. cit.; Martin Bollert. Wikipedia op. cit.

⁴⁶ Ch. Hebig: Der inneren Berufung gefolgt. op. cit., s. 169–172.

⁴⁷ Martin Bollert: „Sächsische Biografie” op. cit.; Martin Bollert. W: A. Habermann, R. Klemmt, F. Siefkes: op. cit., s. 29; Martin Bollert. Wikipedia, op. cit.

⁴⁸ Z. Gębołyś

⁴⁹ H. Rasmus: Niemieckie Towarzystwo Sztuki i Nauki w Bydgoszczy. [w:] Bydgoszcz. 650 lat praw miejskich. Zbiór artykułów pod red. M. G. i Z. Biegańskiego. Bydgoszcz 1996.

Spróbujmy się jednak skupić przede wszystkim na tym, co łączyło obu bibliotekarzy. Niewątpliwie ich pasją była biblioteka, jako instytucja oraz jako miejsce przechowywania skarbów myśli ludzkiej. Zarówno Ebert, jak i Bollert traktowali bibliotekę dwuwymiarowo. Była ich miejscem pracy, oddawali się w niej wszystkim zwykłym czynnościom – gromadzeniu, opracowaniu i udostępnianiu zbiorów. Z drugiej strony biblioteka była dla nich obiektem naukowych rozważań i przemyśleń. Obaj pozostawili po sobie trwałe ślady w jednym i w drugim obszarze. O osiągnięciach Bollerta na niwie praktycznej pisaliśmy trochę wyżej, w odniesieniu do działalności w Bydgoszczy. Teraz uzupełnimy je dokonaniem w Dreźnie. W okresie rządów Bollerta Saksońska Biblioteka Krajowa zwiększyła czterokrotnie roczny przyrost księgozbioru (przeciętnie 21000 tomów rocznie), czterokrotnie wzrosło również udostępnianie zbiorów. Pod jego rządami biblioteka drezdeńska wzbogaciła się o wiele cennych rękopisów i starodruków (ok. 2000 tomów, w tym inkunabuły)⁵⁰.

Katalog zasług Eberta dla Biblioteki Królewskiej w Dreźnie i w Wolfenbüttel jest słabo znany i zwykle pomijany lub powierzchownie opisywany w literaturze przedmiotu. W Wolfenbüttel Ebert szczególnie zasłużył się przy rewizji i utworzeniu katalogu topograficznego i rzeczowego. W dziejach drezdeńskiej Biblioteki Królewskiej zapisał się niejednoznacznie jako bibliotekarz⁵¹. Przeciężony obowiązkami (był też bibliotekarzem prywatnym króla Saksonii), pochłonięty pracą naukową, zwłaszcza działalnością pisarską na polu bibliotekarstwa i bibliografii, nie miał prawdopodobnie wystarczająco wiele czasu, aby reformować i zmieniać bibliotekę. W pamięci współczesnych mu osób został zapamiętany jako przysłowiowy *pies ogrodnika*, który ograniczał dostęp do biblioteki⁵². Falkenstein odnotował w dorobku piśmienniczym Eberta 19 książek, 18 artykułów i 46 recenzji⁵³. Dorobek piśmienniczy Bollerta, opublikowany w 75. rocznicę urodzin, obejmuje 39 pozycji bibliograficznych, w tym dwie książki i 37 artykułów⁵⁴. Dowodem na zaangażowanie Bollerta na rzecz bibliotek, w których pracował, zwłaszcza w Bydgoszczy i w Dreźnie, są sprawozdania⁵⁵.

⁵⁰ Saechische Landesbibliothek Dresden. [online] [dostęp: 08.07.2022]. Dostępny w World Wide Web: https://fabian.sub.uni-goettingen.de/fabian?Saechische_Landesbibliothek.

⁵¹ Wiele na temat codziennej pracy Eberta w bibliotece można dowiedzieć się z jego dziennika – zob.: F. Ebert: *Diarium über meine Arbeiten auf der Akademischen Bibliothek zu Leipzig und der Königlichen Bibliothek zu Dresden 1813–1822*. Dresden 1990.

⁵² R. Bürger Richard: *Friedrich Adolf Ebert*. op. cit., s. 60, 63–65.

⁵³ K.K. Falkenstein: *Ebert*. op. cit., s. 263–270.

⁵⁴ H. Kunze: *Martin Bollert*, op. cit., s. 334–343.

⁵⁵ M. Bollert: *Jahresbericht der Stadtbibliothek Bromberg 1913–1914*. Bromberg 1915; M. Bollert: *Jahresbericht der Sächsischen Landesbibliothek zu Dresden*. Zusammenfassung der Jahren 1930–1935. Dresden 1936.

Elementem łączącym obu bibliotekarzy były, jak się wydaje, poglądy na rolę i zadania bibliotekarza. Ebert najdobitniej wyraził je w dziele „Die Bildung des Bibliothekars”⁵⁶. Bollert z kolei swoje poglądy na ten temat zawarł w kilku artykułach⁵⁷.

Pewnie osiągnąć byliby znacznie więcej, ale obu bibliotekarzy nie oszczędzał los. Ebertowi nie mały już katalog codziennych trosk powiększał brat August Hermann, również bibliotekarz⁵⁸, którego prowadzenie się pozostawiało wiele do życzenia⁵⁹. Ciosy, które spadły na Bollerta były nie mniejszej wagi. Przedwcześnie zmarła mu żona, a w 1922 r. także córka Lotte.

Opowieść o parze drezdeńskich bibliotekarzy zaczęliśmy od smutnego, tragicznego wypadku – upadku z drabiny, przez który Ebert stracił życie. Zdarzenie to musiało głęboko zapaść w świadomość wszystkich bibliotekarzy, także potomnych. Wpłynęło ono, jak sądzimy, na taką organizację i urządzenie biblioteki, aby więcej do podobnych wypadków nie dochodziło. Z całą pewnością coś podobnego nie mogłoby się zdarzyć w bibliotekach kierowanych przez Bollerta – w Bydgoszczy i w Dreźnie. Bibliotekarze nie przestali tam wprowadzić korzystać z drabinek, aby sięgnąć po książki ustawione na najwyższych regałach, ale też wysokość regałów nie przekraczała 3 metrów, co pokazuje fotografia. Godna uwagi w tym kontekście jest wspólnota bibliotekarskich losów. Biblioteka, to niby zwyczajne miejsce pracy, wszędzie podobnie urządzone i prowadzone. Jeżeli jednak przyjrzemy się bliżej, zajrzemy do księgozbioru, do katalogów, spojrzymy na pracujących w niej bibliotekarzy, to dostrzeżemy, jak wiele się w niej dzieje. Jak bardzo sprzężone są w niej materia i duch, i jak na siebie one oddziałują – zob. Fot. 4-5.

Upadek z drabiny, to szczególnie przypadek. W bibliotece nierzadko dochodzi do różnych zdarzeń, brzemiennych w skutkach dla bibliotekarzy, zwłaszcza do drobnych kontuzji, ale tylko rzadko do śmierci. Jeśli ma to cegokolwiek dowodzić, to nie tylko niedoskonałości, czy niesprawności bibliotecznych urządzeń, ale może równie dobrze zaangażowania i ofiarności w pracy. I nie ma w tym nic szczególnego. Tak było 200 lat temu, tak jest dziś i tak będzie zapewne i jutro.

⁵⁶ F.A. Ebert: Die Bildung, op. cit.

⁵⁷ M. Bollert: Der Bibliothekar und sein Beruf. „Zentralblatt für Bibliothekswesen“ 27, s. 162–164; M. Bollert: Der Sturz von der Bücherleiter, op. cit.; Decimus Q. u. (Bollert M.): Die Würde des bibliothekarischen Berufes. „Preußische Jahrbücher“ 1905 Bd. 121 s. 504–510.

⁵⁸ Ebert August Hermann [online] [dostęp: 08.07.2022]. Dostępny w World Wide Web: [https://saebi.isgv.de/biografie/August_Hermann_Ebert_\(geb._1796\)](https://saebi.isgv.de/biografie/August_Hermann_Ebert_(geb._1796)).

⁵⁹ Tamże.

Fot. 4. Magazyn Biblioteki
Miejskiej w Bydgoszczy

Źródło: Wojewódzka i Miejska
Biblioteka Publiczna
im. W. Bełzy w Bydgoszczy.
Pracownia Regionalna

Fot. 5. Czytelnia Biblioteki
Miejskiej w Bydgoszczy

Źródło: Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna
im. W. Bełzy w Bydgoszczy.
Pracownia Regionalna

Bibliografia

1. Bader K.: Lexikon deutscher Bibliothekare im Haupt- und Nebenamt bei Fürsten, Staaten und Städten. Leipzig 1925, s. 238–239.
2. Bollert M., Paul Ladewig 1858–1940, „Zentralblatt für Bibliothekswesen”, 1942, H. 3–4 s. 160–168.
3. Bollert M.: Jahresbericht der Sächsischen Landesbibliothek zu Dresden. Zusammenfassung der Jahren 1930–1935. Dresden 1936.
4. Bollert M.: Erinnerungen an die Bromberger Bibliotheken. „Ostdeutsche Monatshefte für Kunst und Geistesleben“ 1920 H. 1 s. 503–505.
5. Bollert M.: Jahresbericht der Stadtbibliothek Bromberg 1913–1914. Bromberg 1915.
6. Bollert M.: Der Bibliothekar und sein Beruf. „Zentralblatt für Bibliothekswesen“ 1909, 27, s. 162–164.
7. Bollert M., Der Sturz von der Bücherleiter. Zum Andenken an den Dresdner Oberbibliothekar Friedrich Adolf Ebert. „Dresdner Anzeiger“ 1934 (20.11.1934).
8. Decimus Q. u. (Bollert M.): Die Würde des bibliothekarischen Berufes. „Preußische Jahrbücher“ 1905, Bd. 121, s. 04–510.
9. Bromberger Feldbriefe... von Angehörigen der Stadtverwaltung. Bromberg 1914–1917.
10. Bürger Richard: Friedrich Adolf Ebert. Ein biographischer Versuch. Leipzig 1910.
11. Deckert H.: Erbe und Verpflichtung um Tode Martin Bollerts. „Zentralblatt für Bibliothekswesen“ 1968 H. 8, s. 479–482.

12. Deutsche Gesellschaft für Kunst und Wissenschaft in Bromberg. 13. Jahresbericht 1914/1915. Bromberg 1915.
13. Ebert starb, den 11. Nov. 1834. „Neues lausitzes Magazin Zeitschrift der Oberlausitzischen Gesellschaft der Wissenschaften” 1835, s. 52–53.
14. Ebert August Hermann [online] [dostęp: 08.07.2022]. Dostępny w World Wide Web: [https://saebi.isgv.de/biografie/August_Hermann_Ebert_\(geb._1796\)](https://saebi.isgv.de/biografie/August_Hermann_Ebert_(geb._1796)).
15. Ebert F.A.: Die Bildung des Bibliothekars. Leipzig 1820.
16. Ebert F.A.: Diarium über meine Arbeiten auf der Akademischen Bibliothek zu Leipzig und der Königlichen Bibliothek zu Dresden 1813–1822. Dresden 1990.
17. Ebert Friedrich Adolf. [online] [dostęp: 08.07.2022]. Dostępny w World Wide Web: [https://saebi.isgv.de/biografie/Friedrich_Adolf_Ebert_\(1791-1834\)](https://saebi.isgv.de/biografie/Friedrich_Adolf_Ebert_(1791-1834)).
18. Ebert F.A.: Geschichte und Beschreibung der Königlichen öffentlichen Bibliothek zu Dresden. Leipzig 1822.
19. Ebert F.A.: Friedrich Adolf. Allgemeines bibliographisches Lexikon; Teil: Bd. 1., A-L. Leipzig: Brockhaus, 1821.
20. Ebert F.A.: Ueber öffentliche Bibliotheken, besonders deutsche Universitätsbibliotheken und Vorschläge zu einer zweckmässigen Einrichtung derselben. Freyberg, 1811.
21. Falkenstein Karl: Ebert. W: Allgemeine Encyclopädie der Wissenschaften und Künste in alphabetischer Folge von genannten Schriftstellern bearbeitet und herausgegeben von J.S. Ersch und J.G. Gruber. Erste Section A-G. Leipzig 1838, s. 263–270.
22. Gębołyś Z.: Die Bromberger Stadtbibliothek (Biblioteka Miejska w Bydgoszczy) w świetle referatu Georga Minde-Poueta. „Kronika Bydgoska” 2020, T. 41, s. 367–381.
23. Gębołyś Z.: Biblioteka Miejska w Bydgoszczy w przededniu i w pierwszych dniach i miesiącach i wojny światowej. „Kronika Bydgoska” 2021, T. 42, s. 217–243.
24. Gębołyś Z.: Place bibliotekarzy w niemieckich bibliotekach dworskich w latach 1789–1871. „Folia torunensia”, w druku.
25. Gębołyś Z.: Zawód bibliotekarski na ziemiach niemieckich w latach 1789–1871: teoria i praktyka. Katowice, 2002.
26. Goldschmidt Eva: Pioneer professional: Friedrich Adolf Ebert (1791–1834), librarian to the king of Saxony. „The Library Quarterly” 1970, vol. 40, s. 223–235.
27. Hebig Ch.: Der inneren Berufung gefolgt. Zum 20. Todestag von Prof. Dr. Martin Bollert. „Zentralblatt für Bibliothekswesen“ 1968, H. 4, s. 169–172.
28. Hebig Ch.: Ein großes Leben durch ein großes Werk. Zum Gedenken an Prof. Dr. Martin Bollert. „Biblos“ 1992 Bd. 41, s. 75–86.
29. Kunze H.: Martin Bollert zum 75. Geburtstag. „Zentralblatt für Bibliothekswesen” 1951, H. 9/10, s. 334–343.
30. Leyh G.: Friedrich Adolf Ebert zum 100 jährigen Todestag. „Zentralblatt für bibliothekswesen” 1934 H. 12, s. 599–606.
31. Lülfiing, Hans, „Ebert, Friedrich Adolf” in: Neue Deutsche Biographie 4 (1959), S. 253–254. [online] [dostęp: 08.07.2022]. Dostępny w World Wide Web: <https://www.deutsche-biographie.de/pnd118687581.html#ndbcontent>.
32. Martin Bollert. „Sächsische Biografie”. [online] [dostęp: 08.07.2022]. Dostępny w World Wide Web: [https://saebi.isgv.de/biografie/Martin_Bollert_\(1876-1968\)](https://saebi.isgv.de/biografie/Martin_Bollert_(1876-1968)).

33. Martin Bollert. W: A. Habermann, R. Klemmt, F. Siefkes: *Lexikon deutscher wissenschaftlicher Bibliothekare 1925–1980*. Frankfurt a.m. 1985, s. 29.
34. Martin Bollert. Wikipedia Wikipedia [online] [dostęp: 23.06.2021]. Dostępny w World Wide Web: https://pl.wikipedia.org/wiki/Martin_Bollert https://de.wikipedia.org/wiki/Martin_Boller.
35. *Mitteilungen aus der Stadtbibliothek Bromberg*. 1906/1907 Jg. 1 – Jg. 11 1920.
36. Müller-Kelwing K.: *Martin Bollert in: Zwischen Kunst, Wissenschaft und Politik. Die Staatlichen Sammlungen für Kunst und Wissenschaft in Dresden und ihre Mitarbeiter im Nationalsozialismus Köln 2020*.
37. Mummendey R.: *Die Bibliothekare des wissenschaftliches Dienstes der Universitätsbibliothek Bonn 1818–1968*. Bonn 1968.
38. Nestler F.: *Friedrich Adolf Ebert und seine Stellung im nationalen Erbe der Bibliothekswissenschaft*. Leipzig 1969.
39. Nitzschke K.: *Begeisterter Bibliothekar und engagierter Reformier*. „SLUB-Kurier” 2001 H. 4, s. 10–11.
40. Ohloff G.: *Prof. Martin Bollert. Die Bromberger Stadtbibliothek unter seiner Leitung 1913–1920*. Bromberg 1968 Nr. 26, s. 6–7.
41. Rasmus H.: *Niemieckie Towarzystwo Sztuki i Nauki w Bydgoszczy*. [w:] *Bydgoszcz. 650 lat praw miejskich. Zbiór artykułów pod red. M. G. i Z. Biegańskiego*. Bydgoszcz 1996.
42. Romaniuk M.: *Bollert Martin (1876–1968)*. W: *Bydgoski słownik biograficzny. Praca zbiorowa pod red. J. Kuty*. T. 1. Bydgoszcz 1994, s. 29–30.
43. Romaniuk M.: *Bollert Martin (1876–1968)*. W: *Encyklopedia Bydgoszczy*. T. 1. Bydgoszcz 2011, s. 30–31.
44. *Rozmaitości*. „Nowy Kurier Warszawski” 1835, nr 1, s. 3–4.
45. Szymańska E.: *Początki i rozwój działalności*. W: *Z życia i pracy bydgoskiej księżnicy. Księga pamiątkowa Biblioteki Miejskiej w Bydgoszczy 1903–1963*. Red. E. Pawlikowska. Bydgoszcz 1965, s. 59–62.
46. Węglerska A.: *Bydgoska księżnica. Zarys dziejów*. W: *Od inkunabułów do e-booków. Bydgoska księżnica 1903–2013*. Bydgoszcz 2013, s. 5–51.